

AZERBAIJAN-TURKEY RELATIONS AND NGOs

Araz ASLANLI*
Vefa KURBAN**

Öz

Azerbaycan-Türkiye ilişkileri denince genellikle akla siyasi, ekonomik, askeri ve kültürel ilişkiler gelmektedir. Ama Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin temelinde yatan ana etkenlerden birisi de “bir millet-iki devlet” düşüncesi, yani toplumların kardeşliği olgusudur. Bu açıdan bakıldığında önemli ölçüde ihmal edilmiş olan ve hemen hemen yok denecek kadar az çalışma yapılmış bir alanın daha bulunduğunu görmekteyiz: ikili ilişkilerde sivil toplum kuruluşlarının yeri konusu. Bunun bir ölçüde doğal sayılabilecek bir nedeni de bulunmaktadır. Keza sivil toplum kuruluşlarının dış politikada ve bu arada Azerbaycan-Türkiye ilişkilerindeki yeri aslında genel olarak üzerinde (Türkiye örneğinde en azından diğerlerine oranla, Azerbaycan örneğinde ise tamamen) az çalışılmış bir konudur. Öte yandan sivil toplumun öneminin her geçen gün arttığı bir dünyada Azerbaycan’da ve Türkiye’de ister genel olarak sivil toplum-dış politika ilişkileri bağlamında, isterse de direkt Azerbaycan-Türkiye sivil toplum ilişkileri bağlamında çalışmaların yoğunluk kazanmış olmaması ciddi bir eksiklik olarak dikkat çekmektedir.

Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde sivil toplum kuruluşlarının yeri bu iki ülkede sivil toplum kuruluşların tarihi kadar eskidir. Ama özellikle her iki ülkede 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında kurulan sivil toplum kuruluşlarının ikili ilişkilere katkı yaptığı görülmektedir. Azerbaycan’ın 1920’de Bolşevik Rusya tarafından işgal edilmesi genel anlamda ilişkileri sınırlandırmış ve iki ülke STK’ları arasındaki ilişkilerin gelişmesinin önünü de tamamen kapatmıştır. Bu nedenle de ikili ilişkilerde STK’ların yeri konusu daha çok Soğuk Savaş’ın sona ermesinden ve Azerbaycan’ın bağımsızlığına yeniden kavuşmasından sonraki dönemi kapsamaktadır.

Bu çalışmada 1990’lı yılların başından itibaren Azerbaycan ve Türkiye STK’larının ikili ilişkilere katkısı anlatılacak, bu çerçevede ikili ilişkilere ciddi katkılar yapan STK’ların çalışma alanlarına ilişkin bilgi ve yaptıkları katkılardan örnekler de verilecektir.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Türkiye, STK’lar, Sivil Toplum.

AZERBAIJAN-TURKEY RELATIONS AND NGOs

Abstract

Azerbaijan-Turkey relations is often considered in the context of political, economic, military and cultural relations. But one of the main factors underlying the basis of relationship between Azerbaijan and Turkey is the idea of “one nation-two states”, i.e the brotherhood of two communities. In this perspective,

* Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Türk Dünyası İşletme Fakültesi, İktisat ve İşletme Bölümü, aslanly@yahoo.com

** Doç. Dr., İzmir Ekonomi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Dersleri Koordinatörlüğü, vefa_rzayeva@yahoo.com

there is certain area, which was significantly neglected and almost no serious studies was observed on that: "The role of Non-Governmental Organization (NGOs) in the bilateral relations". This is also a natural reason for that to some extent.

Likewise, the roles of NGOs in the foreign policy, notably in Azerbaijan-Turkey relations is one of the less studied issue in general. On the other hand in a world with increasing importance of civil society, the lack of serious studies in both Azerbaijan and Turkey in the context of overall relations between civil society and foreign policy and the direct Azerbaijan-Turkey civil society relations constitute a main shortage in this regard. The place of civil society organizations in Azerbaijan-Turkey relations are as old as the history of civil society organizations in these two countries.

But, the civil society organizations in both countries founded especially in the late 19th century and in the early 20th century have contributed the bilateral relations. The occupation of Azerbaijan by Bolshevik Russia in 1920 has limited relations in general and completely closed down the front of the development of relations between the NGOs of two countries. Therefore, the issues on place of NGOs in the bilateral relations encompasses the periods of the end of the Cold War and after Azerbaijan regained its independence.

This study will discuss the contribution of NGOs from Azerbaijan and Turkey to the bilateral relations since the beginning of 1990s; the information on the areas of work of NGOs making significant contributions to bilateral relations and the examples of their contributions in this context.

Keywords: Azerbaijan, Turkey, NGOs, Civil Society.

Giriş

Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin siyasi, ekonomik, askeri ve kültürel boyutları üzerine çok sayıda çalışma yapılmıştır. Ama Azerbaycan-Türkiye ilişkileri açısından hemen hemen yok denecek kadar az çalışma yapılmış bir alan daha mevcuttur: İki ülkenin sivil toplum kuruluşları arasındaki ilişkiler ya da genel olarak ikili ilişkilerde sivil toplum kuruluşlarının yeri.

Sivil toplum kuruluşlarının dış politikadaki yeri aslında genel olarak üzerinde (Türkiye örneğinde en azından diğerlerine oranla, Azerbaycan örneğinde ise tamamen) az çalışılmış bir konudur. Sivil toplumun öneminin her geçen gün arttığı bir dünyada Azerbaycan'da ve Türkiye'de ister genel olarak sivil toplum-dış politika ilişkileri bağlamında, isterse de direkt Azerbaycan-Türkiye sivil toplum ilişkileri bağlamında çalışmaların ciddi bir yoğunluk kazanmış olmaması ciddi bir eksiklik olarak dikkat çekmektedir. Bunun doğal nedenlerinden birisi ilişkilerin resmi düzeyine çok odaklanılmış olması, diğeriye Türkiye ve Azerbaycan'da bu anlayın genel olarak dış politika çalışmalarında da gözlemlenmesidir. Zaten son yıllar hariç Azerbaycan-Türkiye ilişkileri açısından eksikliği en çok vurgulanan hususlardan birisi ilişkilerin önemli ölçüde resmi düzeyle sınırlı kalması hususu olmuştur.

Bu çalışma konuya ilişkin ilk çalışmalardan birisi olması itibarıyla en azından bir durum tespitini hedeflemektedir. Çalışmada Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin genel niteliğinden bahsedilecek, daha sonra ikili ilişkilerde sivil toplum kuruluşlarının yeri ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda sivil toplum kuruluşlarının sınıflandırması yapılacak, devletin sivil toplum kuruluşları üzerinden yapılan çalışmalara ilişkin tutumuna ayna tutulmaya çalışılacak,

sivil toplum kuruluşlarının ikili ilişkilere katkısı anlamında bazı örneklerden bahsedilecektir. Özellikle ikili ilişkiler bakımından daha çok hassaslık taşıyan bazı süreçlerde sivil toplum kuruluşlarının oynadığı rollere ilişkin olarak da örnekler üzerinden değerlendirmeler yapılacaktır.

I. Genel Olarak Azerbaycan-Türkiye İlişkileri

Bu çalışma genel anlamda Azerbaycan-Türkiye ilişkilerini değil, özel olarak sadece STK'lar bağlamında ilişkileri incelemeyi hedeflediğinden burada ikili ilişkilere ayrıntılı bir biçimde değinilmeyecektir. Yine de STK'lar bağlamında ilişkilerin daha iyi anlaşılması açısından kısa bir tarihsel giriş ile ilişkilerin genel niteliği ortaya konmaya çalışılacaktır.

Türkiye ve Azerbaycan Türkleri aynı milletin evlatları olarak uzun yıllar boyunca aynı çatı altında yaşamışlardır. Fakat devletleşme sürecinde tarihin belli dönemlerinden itibaren bu iki toplum ayrı ayrı devletler kurmuş, farklı çatılar altında yaşamaya başlamışlardır. Özellikle Osmanlı ve Safevi döneminde bu iki Türk toplumu arasında ciddi kopukluk, hatta toplumsal düzeyde değilse de devlet düzeyinde çatışma yaşanmıştır. Safevi Devleti'nin dağılışının ardından Azerbaycan coğrafyasında ortaya çıkan hanlıklar ile Osmanlı Devleti arasında, yoğunluğu ve niteliği zaman içerisinde değişmekle beraber ilişkiler mevcut olmuş, Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya'sı arasında yaşanan savaşlarda çok sayıdaki diğer Kafkas toplulukları gibi Azerbaycan Türklüğü de toplum olarak genelde Osmanlı'dan yana tavır almıştır. Azerbaycan ve Anadolu Türkleri arasındaki ilişkiler 19. yüzyılın sonları, 20. yüzyılın başlarında yeniden üst düzeye çıkmıştır.

20. yüzyılın başlarında, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçilmiş, Kuzey Azerbaycan topraklarında ise Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulmuştur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ömrünün kısa olması nedeniyle bu iki devlet arasında pek bir ilişki gelişmemiştir. Türkiye topraklarında Azerbaycan Türklerinin ideolojik anlamda, Azerbaycan topraklarında Türkiye Türklerinin, bağımsızlığın pekiştirilmesine ve toprak bütünlüğünün sağlanmasına katkı anlamında önemli adımları olmuştur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Bolşevik Rusya tarafından işgal edildikten sonra da Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkiler bir süre devam etmiş, fakat daha sonra zamanla sınırlandırılmış ve sona erdirilmiştir.

Azerbaycan'ın Sovyet İmparatorluğu'nun işgali altında bulunduğu 1991 yılına kadar, Azerbaycan ve Türkiye toplumları arasındaki ilişkiler tam kesilmiş olmasa da, çok sınırlı olmuştur. Genellikle ilişkinin temelini hasret duyguları, gizli faaliyetler ve çok sınırlı sayıdaki karşılıklı ziyaretler (bazı yetkililerin, sanatçıların vs.) oluşturmuştur.

1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşması sürecinden itibaren, iki toplum arasındaki ilişkiler yeniden yoğunluk kazanmaya başlamıştır. Bağımsızlık mücadelesi döneminde Azerbaycan'ın, en çok yardımı Türkiye'den gördüğü herkesçe bilinen bir gerçektir. Aslında, Türkiye'nin hiçbir şey yapmayıp, sadece devlet olarak varolması bile Azerbaycan'daki mücadele

açısından çok önemli olmuştur. O kadar ki, 20 Ocak 1990'da Sovyet Ordusu Bakü'ye saldırarak katliam yaptığında, Azerbaycan kamuoyunda, Türkiye'nin olaylara askeri olarak müdahale ederek Azerbaycan'ı kurtaracağı yönünde bir beklenti bile mevcut olmuştur.

Azerbaycan bağımsızlığın ilk olarak Türkiye tarafından tanınmış, Rusya ve İran destekli Ermenistan'ın kendisine saldırması durumunda yine en çok desteği Türkiye'den görmüştür. Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasından bu yana geçen 20 yılı aşkın süreye göz attığımızda, iki ülke arasındaki ilişkilerin önemli aşamalar katettiğini söyleyebiliriz. İlişkiler başlangıçta duygu ve ideoloji yoğunluklu bir dönem geçirmiştir. Bu iki ülke açısından da geçerli olmuştur.¹ Bunu bir ölçüde doğal karşılamak mümkündür.

İkinci aşamada kişisel ilişkiler ön planda olmuştur. Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev ile Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel arasındaki kişisel ilişkiler ikili ilişkilerin esasını teşkil etmiştir.²

Üçüncü aşama ise ilişkilerin kurumsallaşması aşamasıdır. Temelleri önceki yönetimler tarafından atılmakla beraber Azerbaycan'da İlham Aliyev, Türkiye'de AK Parti hükümetinin görevde olduğu dönemlerde daha çok bu boyut dikkat çekmiştir.

Sahip oldukları tarihi geçmiş, devlet gelenekleri ve kurumsallaşma düzeyleri arasındaki farklılıklar, 1. ve 2. Dünya Savaşlarına ve Soğuk Savaş dönemine ilişkin farklı algılamalar, Soğuk Savaş sonrası döneme ilişkin genellikle ortak beklentilere rağmen maruz kaldıkları farklı etkenler Azerbaycan ve Türkiye'nin dış politikalarının şekillenme süreçleri arasında ciddi farklılıklar ortaya çıkarmıştır. Yine de genel olarak 1991-2011 dönemini siyasal ilişkilerin devamlı güçlenmekte olduğu dönemler olarak nitelendirmek mümkündür. Bu süreçte kısa süreli ve göreceli fakat önemli iki kesintiden bahsetmek mümkündür. Bunlardan ilki Mart 1995'te Azerbaycan'daki bir askeri darbe girişiminin Türkiye ile ilişkilendirilmesi üzerine başlayan ve Haydar Aliyev ile Süleyman Demirel arasındaki kişisel ilişkinin de yoğun olarak katkısıyla ortadan kaldırılan gerginlik olmuştur.

İkincisiyse daha uzun süren ve ilişkilerde tam bir kırılmaya neden olmasa bile kırılma eğilimi artıran 2008-2009 dönemindeki Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin geliştirilmesine yönelik girişimlerin ön planda olduğu "protokoller süreci" olmuştur. Bu süreçte iki ülke arasında "derdini kardeşine anlatamama" ya da "doğru anlaşılama" konusu daha çok ön plana çıkmıştır. İleride örneklerini de vereceğimiz üzere bu dönem ikili ilişkilerde sivil toplum kuruluşlarının rolü açısından belki en yoğun dönem olmuştur. Liderler birbirlerine ve kamuoylarına daha çok hitap etmeye başladıktan sonra ise ikili ilişkilerde zirve sayılabilecek bir döneme geçilmiş ve önce (2010 yılında) iki ülke arasında Stratejik İşbirliği Anlaşması imzalanmış ve Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi kurulmuş, daha sonra Azerbaycan-Türkiye Yüksek Düzeyli Stratejik

¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Nazim Cafersoy, *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (Bir Bağımsızlık Mücadelesinin Diplomatik Öyküsü)*, ASAM Yayınları, Ankara 2001.

² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Araz Aslanlı, İlham Hesenov, *Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası*, Platin Yayınları, Ankara 2005.

İşbirliği Konseyi'nin "adeta iki ülkenin ortak kabine toplantısı" olarak nitelendirilen toplantıları gerçekleştirilmiştir.³

2. Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Sivil Toplum Kuruluşları

İkili ilişkilerin genel seyrine bu çalışmada çok kısaca göz atıldığından dikkat çekmeyen, fakat giriş kısmında ifade edilen bir hususu tekrar vurgulamakta yarar vardır. İlişkilerin sivil toplum boyutunun ciddi bir eksiklik içerisinde olduğu ilişkiler üzerine yapılan çalışmalardan da kolayca görülmektedir. İkili ilişkilerin siyasi boyutu en çok dikkat çeken boyuttur. Bir süre ikincil konumda ekonomik ilişkilere son yıllarda iki ülkenin savunma sanayileri arasındaki ilişkiler sayesinde askeri ilişkiler rakip olmaya başlamıştır. Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde ekonomik boyut daha geniş, askeri boyut ise daha sağlam ve sorunsuz bir alanı temsil etmektedir. Son yıllarda ilişkilerin askeri ve ekonomik boyutu ciddi ortak yatırımlarla (Savunma Sanayisi İşbirliği, Aliağadaki Star rafinerisi, Trans Anadolu Boru Hattı Projesi vs.) adeta birbirleri ile yarışırken ilişkilere daha sağlam köprüler kazandırmıştır.

Fakat Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin kurumsallaşma adına ciddi mesafe kat ettiği bu dönemde ilişkilerin toplumun tüm katmanlarını kapsayacak şekilde genişlemesi gerektiği, bu konuda ciddi bir eksikliğin mevcutluğunun tespiti, bu eksikliğin giderilmesi için de sivil toplum kuruluşlarının özel rol üstlenmeleri gerektiği sıkça vurgulanmaktadır.

İkili ilişkilerde sivil toplumun rolü bilimsel olarak çok çalışılmamış, daha çok yeni ve alan olarak dar bir konudur. Konu hemen hemen tamamen çok yakın döneme ilişkin olmakla birlikte 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın başlarında Türkiye'de İstiklal Savaşı verilirken Azerbaycan'da kurulmuş olan dönemin sivil toplum kuruluşlarının ciddi yardım kampanyaları gerçekleştirmiş olduklarını ve olayın ikili ilişkilere "gardaş kömeği" olarak geçtiğini de hatırlatmakta yarar vardır.

Bilindiği üzere 19. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'da Hasan Bey Zerdabi ilk defa Türklere ait bir hayır cemiyeti kurmak için girişimlerde bulunmuştur. Zerdabi'nin amacı fakir öğrencileri barındırmak, onlara destek olmaktı. Cemiyetin tüzüğü hazırlanmış, Rus idarecilere onaylatılmış ve cemiyet kurulmuştur. Fakat yardımlar azalınca bu cemiyet faaliyetini durdurmak zorunda kalmıştır.⁴ 1905 yılındaki hürriyet ortamı Azerbaycan'da kültürel, sosyal ve siyasi alanda önemli gelişmelere sebep olmuştur. 15 Kasım 1905 tarihinde Hacı Zeynelabidin Tağiyev'in de büyük maddi yardımıyla, Kafkasya'da ilk Müslüman cemiyeti olan "Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi" resmen kurulmuş ve çalışmalara başlamıştır.⁵ Cemiyet-i Hayriye'nin ilk kuruluşundaki amacı, fakir ve muhtaç Müslümanlara yardımlarda bulunmak, yetimleri barındırmak, fakir

³ "Türkiye-Azerbaycan Siyasi İlişkileri", <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> (26.02.2016).

⁴ Betül Aslan, *I.Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımları)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 53.

⁵ *Hayat*, 15 Noyabr (Kasım), 1905, Bakü, no: 102.

şahısların çocuklarını ve yetim kalmış kimsesiz çocukları okutmak, ihtiyacı olanlara para ve giyecek yardımı yapmak, fakir hastaları hastanelerde tedavi ettirmek gibi hayır işleri yapmaktı. Cemiyet asıl çalışmalarını I. Dünya Savaşı yıllarında Rus işgali altında bulunan Kafkasya, Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgelerinde gerçekleştirmiştir.⁶

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin yıkılışından sonra başta Mehmet Emin Resulzade olmak üzere İstanbul'da toplanan Azerbaycan Türkleri kendi aralarında siyasi bir birlik sağlamak amacıyla bir teşekküle ihtiyaç duymuşlardır. İşte bu ihtiyacı karşılamak amacıyla da Azerbaycan Milli Merkezi adlı teşekkülü oluşturmuşlardır. Azerbaycan Milli Merkezi'nin siyasi platformu, kuruluşu aşağıdaki şekilde izah edilmektedir: "Azerbaycan Milli Merkezi, Azerbaycan'ın istiklalci ve milliyetçi faal unsurlarını birleştirmek, Milli istiklal davasını hariçte temsil, sevk ve idare etmek maksadı ile 27 Nisan 1924 tarihinde Musavat Partisi lideri ve Azerbaycan Milli Şura Reisi Mehmet Emin Resulzade'nin riyesetinde, Milli hükümetin siyasi ricali tarafından İstanbul'da kurulmuştur. Milli Merkez, 28 Mayıs 1918-27 Nisan 1920 yılları arasındaki Milli Hükümetin muhaceretteki devamıdır. Azerbaycan'ın "sürgündeki" siyasi temsilcisidir".⁷

1924 yılında Musavat Partisi Harici bürosunun kararı ile Medeniyet Komitesi nezdinde Azerbaycan Gençler Birliği Teşkilatı kurulmuştur. Başkanlığa Mehmet Sadık Ahundzade, katipliğe de İsmail Sarı İmanguluoğlu seçilmiştir. Birliğin amacı, gençleri teşkilatlandırmak, onların milli ruhunun yükseltilmesine çalışmak, hem de maddi ihtiyaç hisseden üyelere yardım etmektir.⁸

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, 1946 yılında Almanya'nın Münih şehrinde Mehmet Emin Resulzade'nin talimatı ile Azerbaycan Demokratlar Birliği Teşkilatı kurulmuştur. Birliğin kuruluş amacı, savaş sonrası Almanya'da kalan Azerbaycan Türklerinin geri dönmelerini sağlamaktır. Bu kuruluşun oluşmasının diğer bir sebebi de, Musavat Partisinin Almanya'da açıkça faaliyet gösterememesidir.

Azerbaycan Demokratlar Birliği'nin kurucuları Mehmet Kengerli (Başkan), Yusuf Kahraman, Vahit Hasmemmetli, Haydar Atak, Feyyaz Kasımoğlu, Ahmet Yaşat ve İbrahim Badal'dır.⁹

Ankara'da kurulan Azerbaycan cemiyetlerinden birisi de Azerbaycan Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'dir. Cemiyet, İsmayıl Sayıyal, Mehmet Altunbay, Aziz Alpaut ve Nurettin Ardıçoğlu tarafından kurulmuştur. Cemiyet siyasetle uğraşmayacağını beyan etmiştir.¹⁰

Mehmet Emin Resulzade 1 Şubat 1949 tarihinde Azerbaycan Kültür Derneği'ni resmen açmıştır. Derneğin ilk önemli yayınlarından birisi 1949 yılında Ankara'da basılan Azerbaycan Kültür Gelenekleri'dir.¹¹ Dernek ilk sayısı 1 Nisan 1952'de olmak üzere Azerbaycan isimli bir

⁶ Aslan, *age.*, s. 54-55.

⁷ Sebahattin Şimşir, *Azerbaycanlıların Türkiye'de Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri (1920-1991)*, Ankara 1999, s. 36.

⁸ Sebahattin Şimşir, *Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi*, İstanbul 2002, s. 38.

⁹ Şimşir, *age.*, 1999, s. 84.

¹⁰ Şimşir, *age.*, 1999, s. 98.

¹¹ Sebahattin Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade'nin Türkiye'deki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri*, Ankara 1995, s. 34-35.

dergi de yayınlamaya başlamıştır. Dernek ayrıca Azerbaycan'ın tarihi, sanatı ve siyasi oluşumları üzerine 56 adet kitap yayınlayarak Azerbaycan'ın Türkiye'de daha iyi tanınmasına ciddi katkılar yapmıştır. Azerbaycan Kültür Derneği bünyesinde oluşan Kadınlar Kolu derneğin önemli bir unsuru olarak kuruluşundan itibaren faaliyetlerin içinde olsa da, aktif çalışma dönemini 20 Ocak olayları sonrasında artırmıştır. Gerek Karabağ kaçkınlarının yaralarının sarılması, gerekse sivil toplumculuk yönünde Azerbaycan'da faaliyet gösteren benzer kuruluşlarla tesis ettiği ilişkiler sonunda bölgeye insani yardım projeleri hazırlamıştır.¹²

1950'li yıllarda Azerbaycanlılar arasında bazı fikir ayrılıklarının ortaya çıktığı görülmektedir. Bu durum farklı derneklerin kurulmasına de sebep olmuştur.

İstanbul'da kurulan derneklerden birisi, Azeri Kardeşler Yardımlaşma Derneği'dir (Azerbaycan Yardımlaşma Derneği). Derneğin kurucuları, İdris Yaybulak, Oruç Vurgun, Bekir Odoğlu, Ali Kutluk, Aziz Özer, Kazım Dadaş olarak bilinir.

Bu dönem kurulan derneklerden bir diğeri de Azerbaycan Kültürünü Tanıtma Derneği'dir. Derneğin gayesinin Azerbaycan kültürü, tarihi, edebiyatı, folkloru, müziği, sanatı ile ilgilenmek ve bunlar üzerinde çalışmaları teşvik etmek olarak açıklanmıştır.¹³

8 Şubat 1952 tarihinde Ankara'da Azerbaycan Milliyetçiler Derneği faaliyetine başlamıştır.

Tüm bu ifade edilenler Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadarki dönemde Türkiye-Azerbaycan STK ilişkileri bakımından altyapı niteliğindeki çalışmalar olmuştur. Günümüzde Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde STK'ların rolü bakımından ifade edilecek hususlardan birisi iki ülkenin STK'ları arasında üst düzey bir ilişki bulunmamakla beraber, her iki ülkede STK'ların ikili ilişkilere katkı anlamındaki faaliyetlerinin geniş bir alanı kapsadığıdır. Alanlar derinlik ve genişlik kazanmaları bakımından arzulananın çok gerisinde olsalar da sosyal, askeri, eğitim, ekonomik, spor, hukuk (insan hakları), sağlık, çevre, medya, sendikacılık ve diğer alanlarda işbirlikleri geliştirilmiştir. Son yıllarda bu alanlara iki ülkedeki araştırma merkezleri (özellikle de siyasal bilimler-uluslararası ilişkiler-dış politika üzerine yoğunlaşan) araştırma merkezleri arasındaki işbirlikleri de eklenmiştir.

İki ülke arasındaki ilişkilerde STK'ların rolünü birkaç gruba ayırmak mümkündür. Bunlar içerisinde en önemlilerini Türkiye'deki Azerbaycan derneklerinin bu ülkedeki tanıtıcı çalışmaları, Azerbaycan'daki bazı Türk derneklerinin bu ülkedeki tanıtım çalışmaları, Azerbaycan'daki bazı STK'ların Türkiye'deki çalışmaları, Türkiye'deki bazı STK'ların Azerbaycan'daki çalışmaları, Azerbaycan ve Türkiye STK'larının bu iki ülkedeki ortak faaliyetleri, Azerbaycan ve Türkiye STK'larının bu iki ülkeden birisinin sorununa ya da ortak bir konuya ilişkin olarak üçüncü bir ülkedeki ortak faaliyetleri, Azerbaycan ve Türkiye STK'larının daha genel bir çerçevede yaptıkları ama diğer ülkeyi de kapsayan faaliyetleri (AGİT, NATO ve diğer uluslararası kuruluşlara,

¹² <http://www.azerbaycankulder.org/dernek.aspx>, (27.07.2015).

¹³ Şimşir, *age.*, 1999, s. 108-113.

Müslüman ya da Türk kimliğine yönelik faaliyetler), üçüncü ülkelerde isminde “Azerbaycan” ve “Türk” kelimelerinden birinin ya da her ikisinin geçtiği STK’ların çalışmaları teşkil etmektedir.

Azerbaycan’daki STK’lar ikili ilişkiler açısından önemli ölçüde devletle işbirliği içerisinde, resmi politikanın tamamlayıcısı rolünde çalışmıştır. Bazı STK’lar devletin dış politikada göreceli olarak daha az ilgilendiği alanlarda çalışmıştır. Türkiye ile Azerbaycan’ın daha fazla entegrasyonuna yönelik çabalar ya da KKTC’nin tanınmasına yönelik Türkiye’nin beklentisinin karşılanmasına yönelik çalışmalar bu çerçevede değerlendirilebilir. Karar alıcılara kamuoyunu yönlendirme konusunda ve resmi devlet politikasının etkisinin eksik olduğu ülkeye direkt ya da dolaylı yollardan etkiye bulunma konusunda destek olmaya yönelik faaliyetler bakımından “protokoller süreci” yoğunluklu olmak üzere bazı dönemlerde Azerbaycan STK’larının faaliyetleri daha çok dikkat çekmiştir.

Yakın dönemden Türkiye’deki bazı STK’ların dış politikada yer alma biçimlerinden ve rollerinden de örnekler vermek mümkündür. Türkiye’deki STK’lar içerisinde araştırma merkezi nitelikli olanların bazıları devletle işbirliği içerisinde, resmi politikanın tamamlayıcısı rolünde ciddi çalışmalar yapmışlardır. Örneğin, KÖKSAV, ASAM, TUSAM, SETAV, TASAM, USAK, ORSAM, TÜRKSAM ve diğer bazı STK’ların düzenlediği toplantılara her iki ülkenin yetkilileri katılmış, toplantılar daha çok mevcut yönetimlerin politikalarını anlatmaya, temellendirmeye ve mevcut ilişkilere katkı yapmaya yönelik olmuştur. Araştırma Merkezi nitelikli bu STK’ların karar alıcılara uzmanlık ve kamuoyunu yönlendirme konusunda destek verdikleri de gözlenmiştir. Uzun bir süre boyunca özellikle uzmanlık desteği ve bilimsel çalışmalar yoluyla kamuoyu oluşturma desteği konusunda şu anda çalışmalarına ara vermiş olan Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi’nin (ASAM) çok ciddi çalışmalar yaptığını da hatırlatmakta yarar vardır. ASAM bunun yanı sıra Türkiye’de ve Azerbaycan’da ikili ilişkilere ve daha genel konulara ilişkin çok sayıda toplantı da organize etmiştir.

Türkiye’de devletin dış politikada boş bıraktığı, çok ilgi göstermediği ya da kendisini çok ilgi göstermemek zorunda hissettiği alanlarda çalışan ve Azerbaycan ile ilişkilere ciddi katkılar yapan kuruluşlar arasında Türk Ocağı, Azerbaycan Kültür Derneği, Marmara Grubu, TÜDEV başta olmak üzere bazı STK’lar ciddi çalışmalar yapmışlardır.

STK’lar resmi devlet politikasının etkisinin eksik kaldığı dönemde Azerbaycan’a direkt ya da dolaylı yollardan etkiye bulunma konusunda Azerbaycan ve Türk kamuoyuna, politikacılarına, medyasına hitap ederek ikili ilişkilere katkıda bulunmaya çalışma konusunda önemli örneklerden birisini TÜRKSAM sergilemektedir. TÜRKSAM ayrıca, Azerbaycan ve Azerbaycan’ın ilgi duyduğu temel konularla ilgili sürekli çalışmalar (araştırma, yayın, etkinlik, açıklama vs.) yapan sivil toplum kuruluşları arasında yer almaktadır.

Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde sivil toplum kuruluşlarının oynadıkları rollere ilişkin ilk örnekler 1990’lı yılların başlarında Türkiye’de isminde “Azerbaycan” kelimesi geçen, Türk ve Müslüman coğrafyasına ilgi duyan dernek ve vakıfların (bunların bir kısmının ismi yukarıda

da ifade edilmişti) olan yaptıkları çalışmalar olmuştur. Türk Ocağı, Azerbaycan Kültür Derneği, Azerbaycan Dayanışma Derneği, Türkiye-Azerbaycan Dostluk ve Dayanışma Derneği, KÖKSAV ve diğer dernek ve vakıflar Türkiye’de genel olarak Azerbaycan’ın, Karabağ sorunu başta olmak üzere Azerbaycan’ın sorunlarının, Azerbaycan kültürünün tanıtılmasına, ikili ilişkilerin çeşitli alanlarda gelişmesine ciddi katkılar yapmıştır.¹⁴

Özellikle 2000’li yıllarda Türkiye’de isminde “Azerbaycan” kelimesi geçen derneklerin sayısında ciddi artış gözlenmiştir. Bunun hem ilişkilerin kazandığı ivme, hem Türkiye’deki ilgili mevzuattaki değişimler, hem de Azerbaycan Diaspora Komitesi’nin çalışmaları sonucunda gerçekleştiği tahmin edilmektedir. Dernek sayısındaki artışın faaliyet sayısına arzalandığı şekilde yansımadığı şeklinde eleştiriler de bulunmakla beraber, her bir STK’nın sadece kuruluş toplantısıyla ilgili bir haberin yarattığı kamuoyu bilgilendirme etkisi bile bu artışın önemini anlatmaktadır. Diğer yandan Türkiye’nin çeşitli kentlerinde o kentin adıyla “Azerbaycan” kelimesinin yan yana geçtiği isimlerde derneklerin kurulması iki ülkeyi köklü bir biçimde yakınlaştırma potansiyeline sahip süreçler olarak değerlendirilebilir. İzmir Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Evi Derneği, Çanakkale Azerbaycan Evi Derneği Kocaeli Azerbaycan Evi Derneği, Ankara Azerbaycan Evi Derneği, İstanbul Türk Azerbaycan Dostluk Kültür ve Dayanışma Derneği, Eskişehir Azerbaycanlılar Derneği, Antalya Azerbaycan Evi Derneği, İstanbul Azerbaycan Kültür ve Sanat Derneği bunun örneklerindedir. Bu derneklerin bir kısmı bütünleşme arayışı içerine girmiş ve Türkiye Azerbaycan Dernekleri Federasyonu adıyla ortak bir çatıda birleşmiştir.

Son yıllarda kurulan dernekler içerisinde ise Türkiye-Azerbaycan Derneği daha çok dikkat çekmektedir.¹⁵ 31 Temmuz 2010’da Ankara’da kurulan dernek kısa süre içerisinde ciddi faaliyetlere imza atmış, bir yılını tamamladıktan kısa süre sonra 24 Eylül 2011’de Derneğin İstanbul Şubesi, aralarında milletvekillerinin ve Azerbaycan yetkililerinin de bulunduğu büyük bir törenle açılmıştır.

İzmir Azerbaycan Kardeşlik ve İşbirliği Derneği (AKİDER)¹⁶ İstanbul Türkiye Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği (İST-TAD)¹⁷, ve diğer benzer dernekler de sosyal, kültürel ve bilimsel içerikli etkinliklere imza atmaktadırlar.

Azerbaycan’da çalışmalar yapan kuruluşlar olarak Türkiye Sanayisi ve İşadamları Birliği (TÜSİAB), Azerbaycan Türkiye İşadamları Birliği (ATİB) ve Gençliğe Yardım Fonu dikkat çekmektedir. Bu kuruluşlar çeşitli sosyal, akademik, kültürel faaliyetler düzenlemekte, düzenlenen faaliyetlere destek olmakta, ayrıca Türkiye adına yardımlar gerçekleştirmektedirler.

¹⁴ 1990 yılı öncesinde, Sovyet Rusya’nın Türkistan coğrafyasındaki Türk devlet ve boylarının kültürel birlikteliğini engellenmek üzere devlet politikası olarak izlenen arkeolojik buluntu yerlerinin isimlendirilmesi dahi o bölgenin coğrafi adı ile yapılmış, Türk kimliği ve kültürü göz ardı edilmiştir, Gözde Sazak, *Türk Sembolleri Hun Dönemi Motif ve Sembollerin Sanata ve Hayata Yansıması*, İlgi Kültür Sanat yayınları, İstanbul 2014, s. 49.

¹⁵ <http://www.turkazder.org/kurumsal>, (27.07.2015).

¹⁶ <http://akider.org>, (27.07.2015),

¹⁷ <http://www.turkiyeezərbaycandernegi.com/?pnum=7&pt=Amac%C4%B1m%C4%B1z>, (27.07.2015)

İkili ilişkilere katkı anlamında çalışmalar yapan kuruluşlardan birisi de Avrasya Ekonomik İlişkiler Derneği'dir. Dernek Türkiye'de ve Azerbaycan'da ikili ilişkilere katkı sağlayan sosyal, kültürel ve bilimsel etkinliği tek başına ya da ortak kurum ve kuruluşlar ile beraber organize etmiştir. Derneğin sahibi olduğu EkoAvrasya dergisi de ikili ilişkilere katkı sağlayan yayınlara imza atmaktadır.¹⁸

Azerbaycan'daki İreli İctimai Birliği isimli dernektir. İreli (Türkçe "İleri" anlamında) Derneği ikili ilişkiler bağlamında orijinal sayılabilecek etkinlikler gerçekleştirmiştir. Örneğin, Dernek 27 Ocak - 6 Aralık 2010 tarihleri arasında Erzurum'da gerçekleştirilen 25. Dünya Üniversitelerarası Kış Olimpiyatlarına 20 kişilik bir ekiple katılarak yabancı heyetler için karşılıksız olarak ek çevirmenlik desteği sağlanmıştır. Benzer çalışma 23-30 Temmuz 2011 tarihleri arasında Trabzon'da gerçekleştirilen 11. Avrupa Gençler Yaz Olimpiyatlarında da yapılmıştır. Her iki çalışma Türk ve Azerbaycan medyasının dikkatini yakından çekmiş ve İreli'nin adımları ikili ilişkilerde karşılıksız destek örneği olarak alkış almıştır.

Yakın dönemde de görüldüğü üzere Türkiye-Ermenistan ve Azerbaycan-İsrail ilişkilerinde devletler bazen sadece kendi kamuoylarını değil birbirlerinin kamuoylarını da dikkate almak durumunda kalmıştır. Aslında özel süreçler olarak nitelendirebileceğimiz Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki protokoller sürecinde, Türkiye'de terör saldırılarının arttığı dönemlerde, KKTC'ye destek konularında ve son Van depremi sırasında da görüldüğü üzere elim olaylar sırasında bir yandan iki ülkenin sivil toplum kuruluşları inanılmaz bir karşılıklı destek örneği sergilemiş, diğer yandan ikili ilişkilerde sivil toplumun etkisinin artmasının gerekliliği daha çok anlaşılır olmuştur. Özellikle protokoller süreci, Azerbaycan tarafında Türkiye ile ilişkilerde STK'lara daha fazla önem vermenin anlaşılması bakımından en önemli aşamalardan birisi olarak görülebilir. Bu süreçte Azerbaycan'daki ve Türkiye'deki çok sayıda STK'nın ortak hedef için çalışmaları ikili ilişkilerin asıl potansiyelinin ortaya konması bakımından önemli olmuştur.

Protokol gerginliğine kadar aslında Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan üçgeninde Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin geliştirilmesini yoğun bir biçimde savunan STK'lar daha ön planda olmuşlardır. Bu STK'lar çok büyük ölçüde yabancı fonlardan desteklenen projeler gerçekleştirmek, medya üzerinden çok ciddi çalışmalar yapmak suretiyle yetkilileri yönlendirme ve kamuoyu oluşturma adına ciddi mesafe kaydetmişlerdir.

Protokoller sürecinde her iki ülkedeki STK'larda "duygusallığı bir kenara bırakalım, Ermenistan ile daha iyi ilişki kuralım" diyenler ve devletin resmi politikasının bir parçası olanlar mevcut olduğu gibi, resmi politikayı eleştirerek farklı görüşler ortaya koyanlar da olmuştur.

Azerbaycan'da Türkiye'nin tutumuna sert eleştiriler yöneltilmekle beraber bunların önemli kısmında eleştirinin hedefi Türkiye'deki yönetim olmuştur. Bu dönemde karşılıklı olarak çok sayıda sivil toplum örgütü temsilcisinin karşılıklı ziyaretleri ve gerçekleştirilen toplantılardaki inanılmaz yoğunluk dikkat çekmiştir. Azerbaycan'dan yapılan ziyaretler içerisinde Sivil Toplum

¹⁸ <http://ekoavrasya.net/sayfa.aspx?pid=95&Lang=TR>, (27.07.2015).

Kuruluşları Milli Forumu ve Cumhurbaşkanı Yanında Sivil Toplum Kuruluşlarına Devlet Desteği Fonu temsilcilerinin yaptıkları ziyaretler ve gerçekleştirdiği toplantılar kamuoyunda ciddi yankı bulmuştur.

Azerbaycan ve Türkiye'nin ekonomik alanda araştırma yapan STK'ları arasında proje bazında işbirlikleri mevcut olmuştur. Bu alanda en yoğun çalışan derneklerden birisi olan Azerbaycan İktisadi Araştırmalar Merkezi (İqtisadi Tədqiqatlar Mərkəzi), Türkiye'deki İktisadi Araştırmalar Vakfı ile işbirliğini geliştirmek üzere karşılıklı ziyaretler gerçekleştirmiş ve toplantılar düzenlemiştir. Toplantılarda iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine yönelik bilimsel seminer/konferans düzenlenmesi için karşılıklı olarak çalışmaların başlatılması hususunda görüş birliğine varılmıştır.

Bu arada Azerbaycan İktisadi Araştırmalar Merkezi (İTM) Türkiye-Ermenistan protokolleri dolayısıyla Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde gerginlik yaşandığı dönemde gelişmeleri değerlendirmek üzere Bakü'de Kafkasya Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Merkezi (QAFSAM) ile ortaklaşa bir konferans da gerçekleştirmiştir. Konferansta ikili ilişkilerin diğer boyutlarının yanında ekonomik boyutları derinlemesine müzakere konusu olmuştur.¹⁹

QAFSAM daha sonra Türkiye'deki iki sivil toplum kuruluşu TÜRKSAM ve Azerbaycan Birlik Teşkilatı (ABT) ile ortaklaşa Türkiye'deki çok sayıda üniversite öğrencisini kapsayacak şekilde bir tanıtım projesi gerçekleştirmiştir. QAFSAM 2013 yılında ise en eski ve saygın Türk sivil toplum kuruluşlarından birisi olan Türk Ocakları ile birlikte Türkiye-Ermenistan sınırları konusunda bir broşür hazırlamış ve bastırmıştır.

İki ülke STK'ları arasında sağlık sektöründeki işbirliğinin de az sayıda olmakla beraber örnekleri bulunmaktadır. Sağlık Mensupları Derneği (SAMEDER) ile Uluslararası Sivil Toplumu Destekleme ve Geliştirme Derneği (USİDER) tarafından gerçekleşen işbirliği doğrultusunda Türkiye ile Azerbaycan arasında "şifa köprüsü" kurulmuştur.²⁰

Söz konusu projeye Azerbaycan'dan Sağlığımız Namına Tabipler Derneği (SNT) de katılarak destekte bulunmuştur. Proje çerçevesinde Bakü'ye giden Türk doktorlar burada 4 bin Azerbaycan vatandaşını ücretsiz sağlık taramasından geçirmiştir. Bu alandaki bir diğer örnek sayılabilecek çalışma Ankara merkezli Avrasya Gastroenteroloji Derneği tarafından yapılmaktadır. Dernek sürekli olarak Azerbaycan STK'larıyla ortaklaşa etkinlikler gerçekleştirmekte, tıp alanında ortak bilimsel çalışmalara ciddi katkılar yapmaktadır.

Avrasya Metal İşçileri Konfederasyonu çerçevesinde ayrıca direkt Azerbaycan Hemkarlar Teşkilatı Konfederasyonu ile Kamu-Sen arasındaki işbirliği çerçevesinde yapılan faaliyetler sendikacılık alanında, Avrasya İnsan Hakları Federasyonu çerçevesinde yapılan faaliyetler insan

¹⁹ "Türkiyə-Ermənistan yaxınlaşması Azərbaycanı nəyə yaxın edir və nədən uzaqlaşdırır" mövzusunda ekspert müzakirəsi keçirilib, az.apa.az/news/168248, (27.07.2015).

²⁰ "Azerbaycan'a şifa köprüsü", <http://www.ilgazetesi.com.tr/2010/01/27/azerbaycan%E2%80%99a-sifa-koprusu/034357/>, (27.07.2015).

hakları alanındaki sivil toplum faaliyetlerine örnekler teşkil etmektedir. Yine medya alanında çalışmalar yapan Azerbaycan Parlamento Muhabirleri Derneği'nin Türkiye'deki çok sayıdaki ulusal ve yerel gazeteciler dernekleriyle imzaladıkları anlaşmalar ve yaptıkları faaliyetler ikili, Türk Dünyası gazetecilerini bir araya getirme çabaları çerçevesinde yapılan faaliyetler ise çoklu ortamda yapılan sivil toplum faaliyetleri olarak dikkat çekmektedir.

Sonuç

Sonuç olarak Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde sivil toplum kuruluşlarının yerinin göreceli olarak az olduğu söylenebilir. Fakat bu alanın her geçen gün geliştiği ve STK'ların ikili ilişkilerde oynadığı rolün her geçen gün arttığı da gözlenmektedir. STK'ların özellikle hassas konularda (Karabağ sorunu, KKTC, PKK terörü) ve önemli süreçlerde (protokoller, Mavi Marmara saldırısı vs.) sağlam bir köprü işlevi gördükleri ve ciddi bir potansiyele sahip oldukları tespit edilmiştir.

Bu alana genişlik ve derinlik kazandırılması için girişimlerin yoğunlaşması faydalı olacaktır. Bundan önceyse belki ikili ilişkilerde STK'ların yerine yönelik çok ciddi bir alan çalışmasının ve tam bir durum tespitinin yapılması gereklidir. Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirli Konseyinin son toplantılarında da ikili ilişkilerde sivil toplumun daha fazla yer alması gerektiği hususunun önemi vurgulanmıştır.

Konunun her iki ülke için önemi de dikkate alınarak çeşitli alanlardaki ikili ilişkiler üzerine çalışan STK'ların projeleri, güncel konular çalışılması talebi ileri sürülmeksizin, özellikle de uzun vadeli sonuçlar sağlaması bakımından faydalı olacak konular yoğunluklu olmak üzere desteklenmesi bu alanın gelişmesine ciddi katkılar sağlayabilecektir.

BİBLİYOGRAFYA

- “Azerbaycan’a şifa köprüsü”, <http://www.ilgazetesi.com.tr/2010/01/27/azerbaycan%E2%80%99a-sifa-koprusu/034357/>, (27.07.2015).
- “Hayat”, 15 Noyabr, 1905, Bakü, no: 102.
- “Türkiye - Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> , (26.02.2016).
- “Türkiyə-Ermənistan yaxınlaşması Azərbycanı nəyə yaxın edir və nədən uzaqlaşdırır mövzusunda ekspert müzakirəsi keçirilib”, az.apa.az/news/168248, (27.07.2015).
- Araz Aslanlı, İlham Hesenov, *Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası*, Platin Yayınları, Ankara 2005.
- Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında “Azerbaycan Türkleri”nin “Anadolu Türkleri”ne “Kardaş Kömeği (Yardımlı)” ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- Gözde Sazak, *Türk Sembolleri Hun Dönemi Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayat Yansıması*, İstanbul 2014.
- <http://akider.org>, (27.07.2015).
- <http://ekoavrasya.net/sayfa.aspx?pid=95&Lang=TR>, (27.07.2015).
- <http://www.azerbaycankulder.org/dernek.aspx>, (27.07.2015).
- <http://www.turkazder.org/kurumsal>, (27.07.2015).
- <http://www.turkiyeezberbaycandernege.com/?pnum=7&pt=Amac%C4%B1m%C4%B1z>, (27.07.2015).
- Nazim Cafersoy, *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (Bir Bağımsızlık Mücadelesinin Diplomatik Öyküsü)*, ASAM Yayınları, Ankara 2001.
- Sebahattin Şimşir, *Azerbaycan’ın İstiklal Mücadelesi*, İstanbul 2002.
- Sebahattin Şimşir, *Azerbaycanlıların Türkiyede Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri (1920-1991)*, Ankara 1999.
- Sebahattin Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade’nin Türkiyede Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri*, Ankara 1995.

